

ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ В СВІТІ

Кулікова Є. О., викладач кафедри фінансового менеджменту та фондового ринку, Одеський національний економічний університет, м. Одеса, Україна
e-mail: kulikovaelizaveta92@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6652-3387

***Анотація.** У роботі досліджуються еволюція системи пенсійного страхування в світі. Виділено 4 етапи розвитку системи пенсійного страхування. Розкрито особливості розвитку кожного етапу. Виділені основні моделі пенсійного страхування та розкрито їх сутність. Визначено, інансові моделі системи пенсійного страхування, як поєднання застосованих пенсійних інститутів та методів їх фінансування, відображають розвиненість окремих видів пенсійного страхування, стан з регулюванням ринка праці та заробітної плати.*

***Ключові слова:** пенсійне страхування, капіталістичні відносини, модель Бевериджа, фінансовий механізм, фінансові методи.*

EVOLUTION OF THE DEVELOPMENT OF THE PENSION INSURANCE SYSTEM IN THE WORLD

Kulikova Yelizaveta, lecturer at the Department of Financial Management and Stock Market, Odessa National University of Economics, Ukraine
e-mail: kulikovaelizaveta92@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6652-3387

***Abstract.** The paper examines the evolution of the pension insurance system in the world. There are 4 stages of development of the pension insurance system. The peculiarities of the development of each stage are revealed. The main models of pension insurance are highlighted and their essence is revealed. It is determined that the financial models of the pension insurance system, as a combination of applied pension institutions and methods of their financing, reflect the development of certain types of pension insurance, the state with the regulation of the labor market and wages.*

***Keywords:** pension insurance, capitalist relations, Beveridge model, financial mechanism, financial methods.*

JEL Classification: G230

Постановка проблеми. Стан економіки будь-якої країни залежить від розвитку окремих її складових. Тому зростання економіки є можливим лише при сукупній ефективній діяльності всіх її складових, зокрема національної системи пенсійного страхування. Досліджуючи еволюцію становлення та розвитку національних систем пенсійного страхування, слід визнати, що необхідним є врахування всього набутого досвіду та специфіки кожного з історичних етапів. Саме тому є доцільним проведення аналізу специфіки кожного з етапів становлення і розвитку систем пенсійного страхування в світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню еволюції систем пенсійного страхування приділяють увагу багато українських вчених, таких як С.І. Юрій, В.В. Фещенко, М.Д.Бойко, С.А. Мельніков, Л.Г. Стожок, В.В. Даценко, та зарубіжних такими як С.І. Холостова, О.К.Соловійов та В.Д. Роїк. Але разом з цим питання еволюції систем пенсійного страхування залишається повністю не розкритим.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження еволюції становлення та розвитку системи пенсійного страхування в світі.

Основний матеріал. Зародження та подальший розвиток пенсійного страхування пов'язані з одного боку зі змінами, які відбуваються у економічних, у тому числі фінансових, відносинах, а з іншого зі становленням та вдосконалюванням системи соціального захисту.

Розвиток системи пенсійного страхування можна розділити на чотири етапи (табл.1).

Перший етап – початок формування певних елементів пенсійних відносин. Такі елементи починають формуватися у рабовласницькому ладу, тому ми можемо говорити, що це II – III ст. н. е. На початковому етапі розбудови пенсійних відносин, такого поняття як пенсійне страхування не існувало, широкого вжитку набули термін пенсійне забезпечення та пенсія, сутність яких в результаті розвитку відносин поглиблювалося, розширювалося та поступово набуло нової палітри.

Таблиця 1.

Етапи розвитку системи пенсійного страхування

№ етапу	Період	Особливості етапу
I-й етап	Рабовласницький та ранньофеодальний	Функціонування колегій, зокрема воєнних, членами яких були вихідці з плебейського кола – колишні солдати (легіонери), ветерани бойових дій – представники непереможних римських легіонів.
	Середньовіччя	Гільдійсько-цехове страхування. Поява страхових кас при цехах та гільдіях.
II-й етап	Становлення капіталістичних відносин	Створення страхового фонду, фонд страхування поповнюється шляхом відрахування у формі страхових внесків, частки трудового доходу вказаних верств населення. Формування національних систем державного пенсійного забезпечення, ґрунтоване на основі «прямих пенсій» («пенсії без внесків»). Поява пенсійної моделі Бісмарка.
III-й етап	Початок XX ст.	Поява нової пенсійної моделі Бевериджа. Введення гарантії мінімальної пенсії, які не залежать від попередніх внесків. Поява системи пенсійного страхування в Північній Америці.
IV-й етап	Кінець XX ст. – сучасність	Тенденція переходу до накопичувального компоненту. Розвиток недержавного пенсійного страхування. Масштабне реформування систем пенсійного страхування. Підвищення пенсійного віку.

Джерело: складено автором самостійно на основі узагальнення

В період рабовласницького та ранньофеодального суспільства пенсійні відносини склалися на базі взаємодопомоги людей та створених колегій. Особливий різновид колегій представляли воєнні колегіуми, членами яких звичайно ставали вихідці з плебейського кола – колишні солдати (легіонери), ветерани бойових дій – представники непереможних римських легіонів. При закінченні військової служби кожного легіонера за рахунок казни або з особистого майна заможних військовослужбовців нагороджували або грошима, або земельним наділом. Специфіка військової служби зумовлювала до створення квазісистеми соціального захисту військових Стародавнього Риму.

Структура фінансового механізму базувалася на договірних відносинах та організаційному забезпеченні, адже особливість пенсійних відносин передбачала те, що страхове забезпечення звичайно здійснювалось через корпоративні колективи, які мали місце практично в усіх державно-організованих соціумах Стародавнього світу. Наприклад, в Стародавньому Римі діяли квазіпрофесійні асоціації, спілки, колегіуми. Їх суб'єктний склад: ремісники, купці, воїни, юристи, актори та ін. Пенсійні відносини базувались на методі нарахуванні та виплати допомог певному колу населення, зокрема військовим та вдовам військових.

В епоху середньовіччя страхування називалось гільдійсько-цеховим, куди входили елементи особистого страхування. Особисте страхування практикувалось в цехах та передбачало виплату допомог у випадках смерті, хвороби, інвалідності. Серед відповідних виплат особливе значення надавалось виплатам на поховання, на підтримку вдів та сиріт у випадку смерті голови родини, на викуп з ворожого полону, для здійснення паломництва. Згодом в гільдіях та цехах з'явилися спеціальні страхові каси. Поступово до участі у формуванні та поповненні цих кас допускалися особи, які не належать до конкретних гільдій або цеху. В епоху середньовіччя спостерігається становлення окремих елементів фінансового механізму пенсійного страхування, зокрема з'являються окремі фінансові методи такі як відрахування та нарахування. Отже, перший етап розвитку пенсійного страхування характеризується наступним: обмежене коло суб'єктів отримання пенсій; поява перших фінансових методів та правового забезпечення пенсій.

Також на другому етапі спостерігається формування національних систем державного пенсійного забезпечення, засноване на основі «прямих пенсій» («пенсії без внесків»). Їх

призначали та виплачували певним колам осіб (як правило – чиновникам), які досягли офіційно встановленого пенсійного віку.

Перші пенсійні системи, в основному, носили розподільчий характер. Вперше система пенсійного страхування була введена в 1889 р. в Німеччині. Її особливість полягала в тому, що пенсії виплачувались не тільки державним службовцям, але також й зайнятим в приватному секторі. Німецька пенсійна система була заснована на обов'язковому соціальному страхуванні, функціонувала за рахунок внесків, як роботодавців, так і робітників, а також державних дотацій. Об'єм пенсійних прав громадянина прямо пропорційно залежав від суми сплачених внесків.

Введена в Німеччині система базувалась на попередній практиці існування добровільних фондів взаємодопомоги, організованих гільдіями та робочими об'єднаннями. Права на пенсію в новій системі ґрунтувалися на раніше сплачених внесках.

Німецьким законодавцем було встановлено, що пенсію за віком призначають та виплачують застрахованим особам, які досягли 70 років. Цим самим був застосований новий фінансовий важіль в пенсійному страхуванні – встановлення пенсійного віку. Тобто офіційний пенсійний вік склав 70 років (в 1916 році офіційний пенсійний вік був знижений до 65 років). Що стосується пенсії по інвалідності, призначеної та виплаченої на весь строк непрацездатності, право на неї надавалось застрахованим особам, які були непрацездатними на протязі одного року безперервно. Встановлення умов призначення пенсій по інвалідності говорить про те, що з розвитком фінансового механізму з'являються нові фінансові важелі – встановлення пільг для отримання пенсій окремим категоріям населення. Права на таку пенсію не мали застраховані особи, у відношенні яких було доведено, що їх непрацездатність стала результатом зловмисного або кримінально-караного діяння.

Примітно, що на рубежі XIX-XX ст. населення Німеччини складало 55 млн. осіб, обов'язковим пенсійним страхуванням було охоплено 13,4 млн. осіб, з 1000 осіб, безпосередньо зайнятих в промисловості, 800 осіб мали право на отримання страхової пенсії за віком або по інвалідності. А середня тривалість життя в країні складала 40 років, та лише $\frac{1}{4}$ застрахованих осіб могла скористуватися такою пенсією. Грошові суми, призначені та виплачувані німецьким пенсіонерам на основі цього закону, склали в середньому 150 рейхмарок в рік при середній річній заробітній платі 1050 рейхмарок, що доводить про впровадження фінансових прийомів фінансового механізму пенсійного страхування, таких як встановлення мінімальної та максимальної пенсії.

В XIX ст. виникають нові фінансові методи, такі як планування, прогнозування та державна підтримка, завдяки яким розмір страхових внесків визначався так, щоб їх суми було достатньо для покриття видатків на управління коштами пенсійних накопичень, забезпечення резервного фонду, передбачуваних видатків на виплату пенсій.

Крім Німеччини системи пенсійного страхування в 1891 та 1898 роках були сформовані в Данії та Новій Зеландії, але в основу їх організації та функціонування були закладені інші принципи на відміну від німецьких. Вони були орієнтовані перш за все на підтримку мінімального рівня доходу бідних верств населення. У зв'язку з відсутністю механізму відрахувань страхових внесків, фінансування пенсійних виплат здійснювалось з податкових надходжень в бюджет країн.

Модель Бісмарка явилася принципово новим підходом до формування пенсійного фонду та розбудови системи пенсійного страхування. Визначну роль в даній моделі відіграє інститут обов'язкового пенсійного страхування, який ґрунтується на максимальному обліку в системі правового регулювання пенсійного страхування природи трудових відносин.

До характерних моментів моделі Бісмарка слід віднести високу ступінь участі застрахованого у фінансуванні системи: страхове навантаження розподіляється між робітником та роботодавцем або на паритетних початках (в Німеччині 50:50), або значна участь застрахованої особи у фінансуванні.

Підвищення пенсійних зобов'язань в наступні десятиліття задано логікою створеною в кінці XIX – перші десятиліття XX ст. системи пенсійного страхування. Але неможливо підтримувати її функціонування за рахунок подальшого стягнення збільшених внесків із заробітної плати. В цьому фундаментальна проблема стійкості соціальних інститутів, створених в індустріальну епоху, в умовах постіндустріального суспільства.

На другому етапі спостерігається становлення пенсійного забезпечення в Російській імперії, яке було закладено в XVIII ст. в період царювання Петра I. Відповідне положення з'явилося в Морському статуті та в Табелі про ранги. В країні у випадку смерті піклування розповсюдилась на інших членів родини. Пенсійне забезпечення виражалось в наданні

відставним чинам або їх родинам частини утримання, отриманого їм за службою. Загальних правил пенсійного забезпечення не існувало, все залежало від монарха. Цим самим, фінансовий механізм мав правове забезпечення, як один з його елементів.

Загалом другий етап розвитку характеризується появою систем пенсійного страхування; введення в дію організаційного та нормативного забезпечення фінансового механізму та розвитком існуючих методів; введення в дію внеску до системи пенсійного страхування на законодавчому рівні; незмінним залишається коло суб'єктів отримання пенсійних виплат.

Третій етап характеризується стрімким розвитком систем пенсійного страхування. В ХХ ст. відбувається поступове зближення змісту систем пенсійного страхування розвинутих країн. Там, де вони ґрунтувалися на страхових внесках (Німеччина), вводяться гарантії мінімальної пенсії, які не залежать від попередніх внесків. В країнах, які орієнтують пенсійну систему на рівні пенсії, що фінансуються за рахунок загальних доходів населення, бюджетів, відміняється контроль нужденності. В додаток до плоских мінімальних пенсій вводиться система обов'язкового соціального страхування.

На третьому етапі створюється система пенсійного страхування в Північній Америці. Канада ввела систему в 1927 році, яка ґрунтувалася на перевірці нужденності, не передбачаючи страхові внески. В США уряди штатів почали вводити засновані на критерії нужденності пенсійні системи з 1920-х рр., до 1934 р. вони діяли в 28 штатах. В 1935 р. в США вводиться федеральна система пенсійного страхування.

Практично всі індустріальні країни до початку Другої світової війни мали системи пенсійного забезпечення, в багатьох з них вони були обмежені у відношенні частки населення, яка покривалась пенсійною системою та рівнем наданих пенсійних виплат. Десятиліття, які прослідували за Другою світовою війною, були часом безпрецедентної експансії рівня покриття та розповсюдження пенсійних платежів у більшості розвинутих країн. В цілому міжвоєнний період відмічений поступовим розширенням сфери дії окремих елементів системи обов'язкового пенсійного страхування, яка набула більш чіткі форми, ніж в попередній період.

Головною особливістю третього етапу слід вважати введення нової пенсійної моделі. Широке розповсюдження отримали ідеї відомого британського економіста, представника фабіанства (ідейного напрямку, покладеного в основу програми діяльності лейбористської партії) лорда Уільяма Генрі Бевериджа (1879-1963), який запропонував відхід від ліберальних принципів побудови пенсійної системи в сторону гарантованого державою загального пенсійного забезпечення та страхування.

В 1942 році британський комітет міністрів отримав завдання від міжміністерської комісії по соціальному страхуванню на чолі з Бевериджем розробити план заходів щодо поліпшення національної системи соціального забезпечення та страхування.

Беверидж рекомендував затвердити систему обов'язкового пенсійного забезпечення та страхування за віком на основі страхових внесків, сплачених роботодавцями та робітниками. На відміну від попередньої, нова система пенсійного страхування пропонувалась як універсальна, в якій ризик втрати індивідом доходу при настанні старості та інвалідності брала на себе вся нація.

При цьому Беверидж особливо підкреслював, що досягнення повної зайнятості відіграло б суттєву роль в забезпеченні здатності вказаної системи функціонувати та розвиватися певним чином. Беверидж в більшості спирався на датський, новозеландський та радянський досвід.

В основі запропонованої ним моделі була ідея, яка виявлялася в тому, що світова фінансова криза та світові війни де-факто знищили пенсійні накопичення лівової частки населення Великобританії, а першорядне завдання держави складалось в забезпеченні мінімальних виплат всім нужденним.

Таким чином, модель пенсійного страхування Бевериджа передбачала виплати однакових пенсій по розміру, не пов'язаних ні зі стажем, ні з попередніми заслугами. Головні цілі моделі пенсійного страхування Бевериджа - спасіння більшості населення країни від злиднів, забезпечення пенсіонерам гідного рівня життя, відносно з прожитковим мінімумом, який взятий за основу при розрахунку, призначенні та виплаті пенсій та інших соціальних допомог.

Беверидж вважав, що сімейні допомоги та національну службу охорони здоров'я слід фінансувати з державного бюджету, а інші заходи соціального захисту – за рахунок відрахувань самих робітників та роботодавців, а також субсидій держав.

Не дивлячись на суцільну трансформацію пенсійних моделей, які засновані на ідеології

Бевериджа, їх відмінною рисою залишається значна роль програм забезпечення мінімального доходу, маючи всезагальний характер, та часто відносна свобода у виборі форм додаткового пенсійного забезпечення.

В другій половині ХХ ст. ряд країн, такі як Нідерланди, Данія та Великобританія, ввели приватне пенсійне страхування. Внаслідок чого Нідерланди та Великобританія займають перші місця за обсягом коштів пенсійних фондів у відсотках до ВВП (148,7 та 99,6% відповідно), а Данія п'яте місце (42,1% ВВП) серед країн ЄС.

Система пенсійного страхування вводилась для забезпечення можливості існування на випадок дожиття до віку непрацездатності. В США до моменту її введення більшість чоловіків у віці старше 60 років працювали.

Криза систем пенсійного страхування, яка склалася на етапі індустріального розвитку була породжена змінами демографічної ситуації, внаслідок чого на фоні тривалого росту тривалості життя ситуація радикально змінюється. Чисельність пенсіонерів, які припадають н одного працюючого, збільшується.

В сучасних системах пенсійного страхування відбувається тенденція до збільшення видатків. Більш тривалі періоди сплати внесків збільшують кількість отримувачів пенсій та їх розмірів. При демографічному переході збільшується частка старших груп населення, падає народжуваність, зростає тривалість життя. Це обумовлено старінням населення та зменшенням кількості працюючих.

Розміри внесків робітників та роботодавців підвищуються, відображаючи змінену демографічну ситуацію. В свою чергу, скорочується кількість найманих робітників, сплачених внесків в пенсійний фонд, відношення чисельності працюючих до чисельності пенсіонерів.

Повноцінне формування розподільчих пенсійних систем об'єктивно створює стимули до обмеження збережень на старість та саме на індустріальній стадії проявляється тенденція до зниження приватних збережень. Одним із напрямів реформ, покликаних вирішити це протиріччя представляється спроба посилення зв'язку між об'ємом сплачених внесків та об'ємом пенсійних прав, усунення з системи пенсійного страхування перерозподільних методів. Внайбільш послідовній формі такі реформи передбачають введення накопичувальної пенсійної системи, де об'єм пенсійних прав визначається розміром внесків та прийнятими робітником рішеннями про інвестування пенсійних збережень. Це дозволить усунути антистимули зайнятості у формальному секторі, виплаті страхових платежів.

Перехід до накопичувальної системи серйозно змінює відношення робітників та роботодавців до платежів, які направлені в накопичувальний фонд. Більш того, таке відношення спостерігається особливо в тих випадках, коли робітнику надана суцільна свобода вибору порядку зберігання та інвестування коштів в накопичувальній пенсійній системі, а також надання гарантованого права успадковування накопичених коштів.

Третій етап характеризується такими змінами: введення нових фінансових методів та важелів; збільшення кола суб'єктів отримання пенсійних виплат; розвиток правового забезпечення пенсійного страхування.

Четвертим етапом слід вважати період кінця ХХ ст. – сучасність. В кінці 1980-х рр. в світі існувало близько 60 державних пенсійних систем, з них більша частина – це виключно розподільчі системи. Разом з тим в багатьох країнах спостерігається тенденція переходу до накопичувального компоненту. Вказані тенденції обумовлені в першу чергу демографічною кризою, з якою зіткнулись розвинуті країни.

Розмір майбутньої страхової пенсії представляє собою складну функцію, яка визначається рядом факторів: тривалістю страхового стажу, розміром страхового заробітку, величиною страхового тарифу та тривалістю періоду майбутніх виплат. Фінансова економічна криза 2008-2009 рр. призвела до нестійкості розподільчих систем внаслідок створення дефіциту грошових коштів у зв'язку з зростанням безробіття та скорочення виробництва що, в свою чергу, що сприяло зменшенню дохідної частини бюджету з ряду розвинутих країн.

Накопичувальна система пенсійного страхування в чистому вигляді функціонує в Чилі, Сальвадорі, Болівії, Мексиці та Казахстані. В більшості розвинутих країнах системи пенсійного страхування представляють собою комбінацію розподільчої та накопичувальної систем, тобто змішану. Економічна криза 2008-2009 рр. справила негативний вплив не тільки на розподільчі, але й на накопичувальні системи. На фоні падіння ринку акцій дохідність пенсійних фондів в багатьох країнах виявилось негативною за результатам 2008 р. Середньозважена дохідність пенсійних фондів країн ОЕСР склала мінус 23%, а середня дохідність мінус 17,4%, що свідчить про зниження активів пенсійних фондів розвинутих

країн практично на чверть та є суцільним зменшенням активів фондів. В країнах ЄС найбільші збитки отримали пенсійні фонди Ірландії, Бельгії та Угорщини, а найменші – Словаччині, Німеччині та Чехії.

За рахунок збільшення пенсійного віку в країнах ЄС, зменшуються видатки на утримання пенсійних систем і цим самим дозволяє збільшуватися фінансову стійкість національних пенсійних систем Європейського союзу.

Четвертий етап можна охарактеризувати наступним чином: стрімкий розвиток недержавних пенсійних фондів; перехід більшості країн до накопичувальної системи; масштабне реформування систем пенсійного страхування; підвищення пенсійного віку; появою нових фінансових методів, прийомів та важелів.

Висновки. Таким чином, фінансові моделі системи пенсійного страхування, як поєднання застосованих пенсійних інститутів та методів їх фінансування, відображають розвиненість окремих видів пенсійного страхування, стан з регулюванням ринка праці та заробітної плати. При наявності значної частки безробітних та тіньового ринку праці держава змушена активно приймати системи соціального захисту для цих категорій громадян при їх виході на пенсію. Значна чисельність населення з низьким розміром заробітної плати також викликає необхідність надання заходів соціальної підтримки цієї категорії пенсіонерів.

Зміни у моделях систем пенсійного страхування в західних країнах на сучасному етапі здійснюється на основі паралельного розвитку двох пенсійних систем, їх нормативно-правової бази: державної, гарантованої пенсійне страхування для всіх або практично всіх громадян на недостатньому рівні, та недержавної, яка передбачає додаткові надбавки до пенсій для робітників, а також різних категорій само зайнятого населення.

Список літератури

1. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: в 3-х томах /Перевод с немецкого, под редакцией Л.С.Иерусалимского. М.: Государственное социальноэкономическое издательство, 1940-1941. Том 3. 211 с
2. Гаген В.А. Право бедного на призрение. Том 1. История и современное положение законодательства об обязательном призрении бедных в Германии, Франции и Англии. – СПб.: Издательство «Общая польза», 1907. – 649 с.
3. Гайдар Е. Т. История пенсий: Становление и кризис системы социальной защиты в современном мире. *Вестник Европы*. 13.07.2004. № 10. С. 12–18.
4. Криклій В. А. Еволюція Становлення і розвитку Західних систем пенсійного забезпечення. *Економіка та держава*. 2010. № 2. С 90-91.
5. Кулікова Є. О. Порівняльний аналіз системи пенсійного страхування України та зарубіжних країн. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, червень 2018. № 9(37). С. 142–146.
6. Литвинов-Фалинский В.П. Организация и практика страхования рабочих в Германии и условия возможного обеспечения рабочих в России. СПб.: Типография А.С.Суворина, 1903. – 275 с.
7. Мосейко В.В. Генезис пенсионных систем как проявление социальной функции государства. С.2. URL: <http://old.problemanalysis.ru/Doklad5/Moseiko.pdf>
8. Надієнко О.І. Історико-правовий досвід пенсійного забезпечення в Україні (дореволюційний період). *Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС*. 2009. № 2. – С. 56–66.
9. Роик В.Д. Пенсионная система России: история, проблемы и пути совершенствования. – М.: Издательство «МИК», 2007. – 480 с.
10. Роик В.Д., Степанов Б.Г., Эченикэ Е.В. Зарубежный опыт организации и модернизации пенсионных систем: уроки для России. – М.: Издательство «Энди_Зайн», 2007. – 368 с., с. 18-23
11. Скоробагатко А.В. Становлення пенсійного забезпечення на землях України в умовах феодального суспільства. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Правознавство»*. 2010. Вип. 22. Т. 15. – С. 95–102.
12. Хмелевский С. В. Эволюция пенсионного страхования в некоторых зарубежных странах. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-pensionnogo-strahovaniya-v-nekotoryh-zarubezhnyh-stranah> (дата звернення 03.05.2018)

References

1. Bismark O. (1940-1941) Mysli i vospominanija: v 3-h tomah /Perevod s nemeckogo, pod redakciej L.S.Ierusalimskogo. M.: Gosudarstvennoe social'nojekonomicheskoe izdatel'stvo, 3. [in Russian].
2. Gagen V.A. (1907) Pravo bednogo na prizrenie. Tom 1. Istorija i sovremennoe polozhenie zakonodatel'stva ob objazatel'nom prizrenii bednyh v Germanii, Francii i Anglii. – SPb.: Izdatel'stvo «Obshhaja pol'za», 1907. [in Russian].
3. Gajdar E. T. (2004) Istorija pensij: Stanovlenie i krizis sistemy social'noj zashhity v sovremennom mire. Vestnik Evropy. 10. 12–18. [in Russian].
4. Kryklij V. A. (2010) Evoliutsiia Stanovlennia i rozvytku Zakhidnykh system pensijnogo zabezpechennia. Ekonomika ta derzhava. № 2. 90-91 [in Ukrainian].
5. Kulikova Ye. O. (2018) Porivnial'nyj analiz systemy pensijnogo strakhuvannia Ukrainy ta zarubizhnykh krain. Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia». № 9(37). 142–146. [in Ukrainian].
6. Litvinov-Falinskij V.P. (1903) Organizacija i praktika strahovanija rabochih v Germanii i uslovija vozmozhnogo obespechenija rabochih v Rossii. SPb.: Tipografija A.S.Suvorina. [in Russian].
7. Mosejko V.V. Genezis pensionnyh sistem kak projavlenie social'noj funkcii gosudarstva. Retrieved from <http://old.problemanalysis.ru/Doklad5/Moseiko.pdf> [in Russian].
8. Nadiienko O.I. (2009) Istoryko-pravovyj dosvid pensijnogo zabezpechennia v Ukraini (dorevoliutsijnyj period). Visnyk Zaporiz'koho iurydychnoho instytutu DDUVS. 2. 56–66. [in Ukrainian].
9. Roik V.D. (2007) Pensionnaja sistema Rossii: istorija, problemy i puti sovershenstvovanija. – M.: Izdatel'stvo «MIK». [in Russian].
10. Roik V.D., Stepanov B.G., Jechenikje E.V. (2007) Zarubezhnyj opyt organizacii i modernizacii pensionnyh sistem: uroki dlja Rossii. – M.: Izdatel'stvo «Jendi_Zajn». [in Russian].
11. Hmelevskij S. V. Jevoljucija pensionnogo strahovanija v nekotoryh zarubezhnyh stranah. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-pensionnogo-strahovaniya-v-nekotoryh-zarubezhnyh-stranah> (data zvernennja 03.05.2018) [in Russian].
12. Skorobahat'ko A.V. (2010) Stanovlennia pensijnogo zabezpechennia na zemliakh Ukrainy v umovakh feodal'noho suspil'stva. Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Seriia «Pravoznavstvo». 22. 15. – S. 95–102. [in Ukrainian].